

ЛИТЕРАТУРА:

1. Моросанова В.И., Индина Т.А. Регуляторные и личностные основы принятия решений: [монография]. СПб.; М.: Нестор- История, 2011. 282 с.
2. Санников А.И. Психология жизненного выбора личности: [монография]. Одесса: Изд-во ВМВ, 2015. 440 с.
3. Санніков О.І. Від стилю прийняття рішень до стильових характеристик особистості: генеза уявлень // Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Вип. 3(32) / НАПН України, Ун-т менедж. освіти. К.: АТОПОЛ ГРУП, 2017. С. 98–115.

4. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности: [монография]. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
5. Sannikov A.I. Components of decision-making style: the personal approach / Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. Vol. 2. CA, USA: B&M Publishing, 2014. Pp. 176–182.
6. Sannikov A.I. Individual psychological qualities of a personality and of decision-making style // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (22), Issue: 45. Budapest, 2015. Pp. 75–78.

УДК 155.8+154.3

МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОСЛІДЖУВАНИХ ЗА ЧАСОВОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ ЯК ОСНОВОЮ ЖИТТЄВИХ ПРАГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ

Семененя О.І., аспірант кафедри
загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У роботі висвітлено стан досліджуваності проблеми часової орієнтації особистості як основи її життєвих прагнень. Виділено та охарактеризовано погляди сучасних українських вчених на дану проблему. Сформульовано авторський підхід до створення двохкластерної моделі особистості за часовою орієнтацією як основою життєвих прагнень: за першим кластером виявлені досліджувані, які надають перевагу часовій перспективі майбутнього часу, другий кластер виявив осіб, налаштованих на минулий та теперішній час. Проведене дослідження впливу часової перспективи особистості на основні показники життєвих прагнень: життєстійкість, сенсо-життєві орієнтації, рівні досягнень та онтогенетичної рефлексії.

Ключові слова: особистість, модель особистості, часова орієнтація, життєві прагнення, рівень онтогенетичної рефлексії.

В статье освещено состояние исследованности проблемы временной ориентации личности как основы ее жизненных стремлений. Выделены и охарактеризованы взгляды современных украинских ученых на данную проблему. Сформулирован авторский подход к созданию двухкластерной модели личности по ее временной ориентации как основе жизненных стремлений: в первом кластере выявлены испытуемые, предпочитающие временную ориентацию на будущее, второй кластер включал лиц, настроенных на прошлое и настоящее время. Проведено исследование влияния временной перспективы на основные показатели жизненных стремлений, таких как: жизнестойкость, смысло-жизненные ориентации, уровень достижений и онтогенетической рефлексии.

Ключевые слова: личность, модель личности, временная ориентация, жизненные устремления, уровень онтогенетической рефлексии.

Semienienia O.I. MODELS OF CLASSIFICATION OF SUBJECTS UNDER TEMPORAL ORIENTATION AS THE BASIS OF PERSON'S LIFE ASPIRATIONS

The paper highlights the state of research of the problem of the temporal orientation of the person as the basis of its life aspirations. The views of modern Ukrainian scientists on this problem are highlighted and described. The author's approach to the creation of a two-cluster personality model in time orientation is formulated as the basis of life aspirations: the first cluster identified the subjects who prefer the time perspective of the future time, the second cluster identified individuals who have been configured for the past and present. The study of the influence of the temporal perspective of the individual on the main indicators of life's aspirations: life-sustainability, sensory-life orientation, achievement levels and ontogenetic reflection have been carried out.

Key words: personality, personality model, time orientation, life aspirations, level of ontogenetic reflection.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство висуває підвищені вимоги до рівня розвитку особистості, оскільки сьогодні, як ніколи, потрібні високоефективні люди, здатні правильно оцінювати і власні можли-

вості, і результати своєї діяльності. Категорія життєвих прагнень описує як внутрішньо мотивовану, пов'язану з глибинним відчуттям себе, так і зовні мотивовану поведінку, зачіпає всі сфери особистості, починаючи

із зовнішніх проявів поведінки і закінчуючи її «ядром»: отже, життєві прагнення не можна розглядати як такі, що належать одному з рівнів організації людини, вони пронизують особистість, є засобом вираження вроджених передумов спонукань людини, певним чином впливаючи на ступінь їх задоволення на всіх рівнях. Місце життєвих прагнень у категоріальній структурі сучасної психології є чітко визначеним, але залишаються не розглянутими аспекти часових орієнтацій особистості в процесі формування життєвих прагнень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості взаємодії особистості з трьома вимірами часу (минуле, сьогодні та майбутнє) розкривають багато нового в процесах свідомості та самосвідомості особистості (так, пам'ять реалізується завдяки минулому, очікування – завдяки майбутньому та ін.). На психологічному рівні час розглядають як переживання, внутрішній досвід свідомості (Т.М. Титаренко [4]); опосередковане ставлення до часу залежить від розуміння суб'єкта, його ставлення до відображувальних тривалостей, взагалі від свідомості (Б.Й. Цуканов [5]).

Для розуміння життєвих прагнень як характеристики самосвідомості та її теоретико-емпіричного дослідження основного методологічного значення набуває створена З.О. Кіреєвою паритетно-ієрархічна модель розвитку свідомості детермінованої репрезентаціями часу, в якому вчена розглядає її як спосіб функціонування суб'єктивного образу світу [2]. Даний підхід дозволяє нам розглядати життєві прагнення в контексті часової орієнтації особистості та спрямованості на певний часовий вимір (минуле, сьогодні та майбутнє).

Аналізуючи функції свідомості, З.О. Кіреєва особливо підкреслює такі: контролю і оцінки, відображувальну, породжувальну, регулятивно-оцінну і рефлексивну [2]. Саме рефлексивна функція, на думку вченої, характеризує сутність свідомості, завдяки чому відображається світ, мислення про нього, підстави і способи регуляції власної поведінки, дій, вчинків, самі процеси рефлексії і навіть самосвідомість [2]. Спираючись на ці тези, в нашому дослідженні особливої уваги ми приділяємо дослідженню онтогенетичної рефлексії як важливої складової частини життєвих прагнень та її місцю в даному конструкті,

Відображення темпоральної дійсності у свідомості відбувається в трьох взаємопов'язаних напрямках: репрезентації метричних властивостей часу (тривалість), топологічних властивостей часу (незво-

ротна послідовність протікання подій із минулого через сьогодні в майбутнє) і репрезентації для орієнтування в часі (З.О. Кіреєва [2]). Саме топологічні властивості часу, на наш погляд, забезпечують формування життєвих прагнень як важливого механізму упевненості особистості у своїх силах та можливостях без впливу негативного досвіду невладних спроб або дій.

Також слід зазначити, що Ф. Зімбардо та Дж. Бойд виділяли збалансовану, гнучку часову перспективу, яка дозволяє обирати відповідну часову орієнтацію для кожної конкретної ситуації [1]. Така часова орієнтація є найбільш оптимальною для функціонування людини в суспільстві. На їхню думку, профілем такий часовий перспективи є: високий рівень часової перспективи «Позитивне минуле»; помірно високий рівень часової перспективи «Майбутнє», помірно високий рівень часової перспективи «Гедоністичне теперішнє»; низький рівень часової перспективи «Негативне минуле»; низький рівень часової перспективи «Фаталістичне теперішнє».

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у створенні моделі особистості за часовою орієнтацією як основною життєвих прагнень особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даному етапі використувувалися: опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо та методика самооцінки рівню онтогенетичної рефлексії, які відображають ставлення особистості до подій минулого, теперішнього та майбутнього. Показники шкал «Негативне минуле» та «Позитивне минуле» були віднесені до ставлення до подій минулого часу, показники шкал «Гедоністичне теперішнє» були віднесені до ставлення до події теперішнього та показники шкал «Майбутнє» та «Фаталістичне теперішнє» – ставлення до подій майбутнього часу. Також до ставлення до минулого були віднесені показники опитувальника онтогенетичної рефлексії.

Кластеризація була здійснена за методом k-середніх. Об'єктами кластеризації виступали досліджувані працівники МНС. Усі значення показників були перетворені в стандартні z-оцінки, оскільки вони вимірювалися в різних шкалах. Параметрами кластеризації були показники методик, застосованих у дослідженні. За моделлю показники шкал були розподілені на 2 кластера (табл. 1). Конвергенція була досягнута на етапі 4-ої ітерації. Мінімальна відстань між початковими центрами кластерів складала 6,526 одиниць.

Таблиця 1
**Аналіз розподілення показників часу
 на 2 кластера**

Показники	Кластери	
	1	2
Чинник майбутнє	0,363	-0,311
Чинник негативне минуле	-0,631	0,541
Чинник позитивне минуле	-0,137	0,117
Чинник гедоністичне теперішнє	-0,444	0,381
Чинник фаталістичне теперішнє	-0,587	0,503
Рівень онтогенетичної рефлексії	-0,254	0,218

Отже, до першого кластера були віднесені працівники МНС, орієнтовані на майбутнє, а до другого – орієнтовані на теперішнє та минуле. У кількісному вигляді чисельність першого кластеру склала 66 досліджуваних осіб, другого – 77 осіб. Дослідивши результати кластерного аналізу, ми прийшли до висновку, що пропонується модель розподілу вибірки за двома кластерами є доцільною та відповідає меті і завданням дослідження життєвих прагнень особистості.

Проведення однофакторного дисперсійного аналізу дозволило виявити статистично значущі відмінності між групами орієнтування за часом (табл. 2).

Статистично значущі відмінності між кластерами були виявлені за всіма показниками, окрім чинника позитивного минулого. Отже, можна резюмувати, що ностальгічна, позитивна реконструкція минулого, уявлення подій минулого в райдужному світлі притаманна обом групам часової перспективи.

Слід зауважити, що формування ставлення до часу – це процес, на який діють

безліч чинників: вік, стать, культурні і ціннісні особливості особистості, релігійна орієнтація, рівень освіти, соціальний статус, різні життєві та кризові ситуації (З. Кіреєва [2], А. Сирцова [3], О. Мітіна [3]).

За розумінням часової перспективи можна уявити людей, які орієнтовані тільки на майбутнє, минуле або теперішнє. Але немає чіткої часової диференціації: і минуле і майбутнє – це абстрактні поняття і існують тільки в нас в голові, це психологічні конструкти. Люди, які орієнтуються і на минуле, і майбутнє, живуть у світі абстракцій, тоді як люди, що приймають життя на основі теперішнього, усвідомлюють своє тіло, реальність, що відбувається зараз (А. Сирцова, О.В. Мітіна [3]). Та модель, що була запропонована нами, – це простір особистісного уявлення про час, не розділений на чіткі сектори детермінованого ставлення до всіх подій життя.

Для дослідження впливу часової перспективи особистості на основні показники життєвих прагнень: життєстійкість, смисложиттєві орієнтації, рівні досягнень та онтогенетичної рефлексії – проводився однофакторний дисперсійний аналіз та оцінювалися такі описові статистики, як арифметичне середнє (M) та стандартне відхилення (SD). Однофакторний дисперсійний аналіз дозволив виявити статистично значущі відмінності між досліджуваними працівниками МНС, які були віднесені до двох груп за орієнтуванням на певну часову перспективу.

Результати дослідження описових статистик наведемо в таблиці 3.

Показник «Важливість зовнішніх прагнень» підкреслював більшу значущість зовнішніх досягнень в осіб, які були орієнтовані на майбутній час (M=0,033). Стандартне відхилення (SD=1,069) за цим показником

Таблиця 2
Аналіз статистично значущих відмінностей між групами часової перспективи

Показники	Майбутнє		Теперішнє та минуле		F	p
	M	SD	M	SD		
Чинник «Майбутнє»	1,918	0,196	1,724	0,323	18,107	0,001
Чинник «Негативне минуле»	4,448	0,280	4,869	0,302	73,720	0,001
Чинник «Позитивне минуле»	2,242	0,430	2,338	0,320	2,324	0,130
Чинник «Гедоністичне теперішнє»	1,884	0,302	2,136	0,258	28,921	0,001
Чинник «Фаталістичне теперішнє»	5,184	0,544	5,898	0,558	59,618	0,001
Рівень онтогенетичної рефлексії	93,485	11,961	99,351	12,257	8,323	0,005
Примітка: M – середнє арифметичне; SD – стандартне відхилення						

свідчить про більший розбіг оцінок важливості досягнень, ніж у групі працівників МНС, які орієнтовані та теперішній та минулий час ($SD=0,887$). Важливість внутрішніх прагнень ($M=0,033$) більше була притаманна групі досліджуваних, які орієнтувалися на теперішнє та минуле. Розподіл стандартного відхилення в групі ($SD=1,041$) свідчив про більшу різноманітність оцінок важливості досягнень за базовими психологічними потребами.

За вірогідністю були виявлені статистично значущі відмінності між групами працівників МНС ($F=5,094$, $p=0,026$) за значеннями вірогідності внутрішніх прагнень. Так, досліджувані, які були орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно ($M=0,166$) сміливішими в оцінках досягнення успіху, на відміну від осіб «майбутнього»

($M=-0,193$). Щільність розподілу стандартного відхилення значень оцінок вірогідності в обох групах значно не відрізнялася ($SD=0,974$ – група «Теперішнє та минуле», $SD=0,915$ – група «Майбутнє») та підкреслювала характер відмінностей між групами. Показники вірогідності зовнішніх прагнень зберігали попередній характер розподілу значень у групах ($M=-0,051$ та $M=0,043$, $SD=1,036$ та $SD=0,958$ відповідно), тобто за групою «Теперішнє та минуле» досліджувані виявляли більший ступень ймовірності досягнень бажаного, проте статистично значущих відмінностей не було виявлено.

За результативністю досягнень були виявлені статистично значущі відмінності за всіма показниками: «Результат досягнень за зовнішністю», «Результат досягнень за внутрішніми прагненнями» та «Результат

Таблиця 3

Аналіз описові статистик дослідження життєвих прагнень особистості

Показники	Майбутнє		Теперішнє та минуле		F	p
	M	SD	M	SD		
Важливість зовнішніх прагнень	0,033	1,069	-0,029	0,887	0,144	0,705
Важливість внутрішніх прагнень	-0,039	0,876	0,033	1,041	0,198	0,657
Вірогідність зовнішніх прагнень	-0,051	1,036	0,043	0,958	0,317	0,575
Вірогідність внутрішніх прагнень	-0,193	0,915	0,166	0,974	5,094	0,026
Результат досягнень за зовнішністю	-0,290	0,803	0,249	1,084	11,083	0,001
Результат досягнень за внутрішніми прагненнями	-0,238	1,099	0,204	0,763	7,952	0,005
Результат досягнень за зовнішніми прагненнями	-0,173	0,928	0,148	0,745	5,244	0,024
Рівень розбіжності прагнень та досягнень	0,097	0,988	-0,083	0,957	1,226	0,270
Потенціал особистості за зовнішніми прагненнями	0,159	1,025	-0,137	0,954	3,193	0,076
Потенціал особистості за внутрішніми прагненнями	0,030	1,010	-0,026	0,811	0,138	0,711
Мета	33,242	2,321	34,182	3,505	3,445	0,066
Процес	33,470	3,978	33,195	5,018	0,129	0,720
Результат	30,045	4,916	30,455	4,515	0,269	0,605
Локус Я	23,409	1,806	23,844	2,109	1,724	0,191
Локус Життя	33,470	3,452	34,403	3,643	2,446	0,120
Прийняття ризику	18,379	2,822	20,065	3,396	10,218	0,002
Залучення	34,621	3,229	35,429	3,669	1,921	0,168
Контроль	29,818	3,495	33,143	3,670	30,479	0,001
Предметна діяльність	29,848	10,736	31,857	15,179	0,809	0,370
Міжособистісне спілкування	5,212	4,153	6,779	3,909	5,392	0,022
Рівень онтогенетичної рефлексії	93,485	11,961	99,351	12,257	8,323	0,005

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статично значущі розбіжності ($p \leq 0,05$)

досягнень за зовнішніми прагненнями». Найбільші відмінності між групами часової перспективи були виявлені за показником «Результат досягнень за зовнішністю» ($F=11,083$, $p=0,001$). Тобто працівники МНС, які живуть сьогоднішнім та минулим ($M=0,249$), були значно більше сконцентровані на власній фізичній привабливості, ніж орієнтовані на майбутнє ($M=-0,290$). Також характер розподілу стандартного відхилення відобразив значну різноманітність оцінки власної зовнішності в представників теперішнього та минулого часу ($SD=1,084$).

Результати досягнень за внутрішніми та зовнішніми прагненнями визначали значну перевагу досліджуваної групи «Теперішнє та минуле» ($M=0,204$ та $M=0,148$ відповідно), на відміну від групи «Майбутнє» ($M=-0,238$ та $M=-0,173$ відповідно). Отже, за підсумком досягнутого, працівники МНС, орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно успішнішими, цілеспрямованими і наполегливими. Щільність розподілу значень стандартного відхилення відобразила більшу згуртованість в оцінках у групи «Теперішнє та минуле» ($SD=0,763$ та $SD=0,745$), проте досліджувані групи «Майбутнє» виявляли різноманітність в оцінках власних досягнень ($SD=1,099$ та $SD=0,928$).

Рівень розбіжності прагнень та досягнень відобразив ступінь різниці між вірогідністю та реальними досягненнями, тож групи часової перспективи не виявляли статистично значущих відмінностей. Проте працівники МНС, орієнтовані на майбутнє ($M=0,097$), мали більший рівень розбіжності між очікуваним та досягнутим, ніж особи, які орієнтувалися на теперішнє та минуле ($M=-0,083$).

Показники потенціалу особистості не виявляли статистично значущих відмінностей між групами часу. Але можна визначити наявність більшого потенціалу за внутрішніми та зовнішніми прагненнями в групі працівників МНС, орієнтованих на майбутнє ($M=0,159$ та $0,030$ відповідно), ніж у досліджуваних іншої групи ($M=-0,137$ та $M=-0,026$ відповідно). Щільність розподілу оцінок потенціалу досягнень відобразила більшу однотайність у оцінках групи теперішнього та минулого часу ($SD=0,954$ та $SD=0,811$), проте досліджувані групи майбутнього часу виявляли різноманітність в оцінках власних досягнень ($SD=1,025$ та $SD=1,010$).

Показники за значеннями шкали «Мета» свідчать про більшу осмисленість та спрямованість у поставці цілей у представників групи «Теперішнє та минуле» ($M=34,182$), також характер розподілу відповідей свід-

чить про різноманіття та різноплановість поставлених цілей ($SD=3,505$). У групі «Майбутнє» працівники МНС виявилися трохи менш осмисленими у своїх цілях ($M=33,242$), проте спрямованими в оцінках рівня своєї мети ($SD=2,321$).

Процес життя сприймається працівниками МНС, орієнтованими на майбутнє, більш цікавим та оптимістичним ($M=33,470$), ніж тими, що орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=33,195$). Щільність розподілу значень стандартного відхилення відобразила більшу розбіжність в оцінках групи «Майбутнє» ($SD=5,018$), проте представники групи «Теперішнє та минуле» виявляли відносну єдність в оцінках власного перебігу життєвого процесу ($SD=3,978$).

Значення показників шкали «Результат» виявляли майже рівні ступені результативності життя та задоволеності власною реалізацією життєвого простору ($M=30,045$ та $M=30,455$, $SD=4,916$ та $SD=4,515$ відповідно).

Дослідження рівню «Локус контролю Я» виявило вищий рівень впевненості вільному побудові свого життєвого шляху в групі «Теперішнє та минуле» ($M=23,844$, $SD=2,109$) в порівнянні з групою «Майбутнє» ($M=23,409$, $SD=1,806$). Значення показника «Локус контролю Життя» визначало більшу схильність працівників МНС, які орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=34,403$, $SD=3,643$), визнавати себе «хазяїном» власного життя, вільно приймати рішення та впроваджувати свої наміри в реальному житті. Натомість досліджувані, спрямовані на майбутнє, не дуже відрізнялися у своїх оцінках ($M=33,470$, $SD=3,978$), проте були трохи фаталістичними у своїх уявленнях.

За аналізом показників життєстійкості були виявлені статично значущі відмінності між групами за шкалами «Прийняття ризику» ($F=10,218$, $p=0,002$) та «Контроль» ($F=30,479$, $p=0,001$). Досліджувані, орієнтовані на теперішній та минулий час ($M=20,065$, $SD=3,396$), визначали життя в якості набуття досвіду, в незалежності від окрасу – позитивного чи негативного. Проте досліджувані, які орієнтувалися на майбутнє ($M=18,0379$, $SD=2,822$), не так активно сповідували ідеї розвитку через засвоєння знань та накопичення досвіду.

Відчуття контролю власного життя та вибору власного шляху розвитку було більше притаманне саме представникам групи «Теперішнє та минуле» ($M=33,143$, $SD=3,670$), що характеризувало їх наполегливістю та спрямованістю у здобутті нового досвіду. Представники групи «Майбутнє» виявилися ($M=29,818$, $SD=3,495$) більш безпорадними в контролі процесу життєвих досягнень.

Показники «Залучення» в обох груп мали майже однаковий характер, проте досліджувані зі орієнтуванням на теперішній та минулий час ($M=35,429$, $SD=3,229$) виявилися більш зануреними в процес отримання задоволення від життя, на відміну від досліджуваних із орієнтуванням на майбутній час ($M=34,621$, $SD=3,229$).

Виявлено статистично значущі відмінності за шкалою «Міжособистісне спілкування» ($F=5,392$, $p=0,022$). Так, досліджувані, які орієнтувалися на теперішній і минулий час ($M=6,779$, $SD=3,909$), відзначали більш високий рівень реалізації в комунікативній сфері за досліджуваних, які були орієнтовані на майбутній час ($M=5,212$, $SD=4,153$), відзначали більш розвинені навички побудови процесів спілкування та налагодження нових контактів.

За рівнем онтогенетичної рефлексії було виявлено статистично значущі відмінності між групами часової перспективи. Представники групи «Теперішнє та минуле» виявляли значну перевагу ($M=99,351$) в аналізованні та переосмисленні минулого з метою виключення помилок та корегування поведінки в майбутньому. Проте представники групи, які орієнтувалися на майбутнє ($M=93,485$), ігнорували попередній досвід та були більшою мірою налаштовані на попередні досягнення без огляду на минуле.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, було виявлено дві групи працівників МНС за ознакою часової перспективи. Першу групи склали досліджувані, орієнтовані на майбутній час, їх поведінка більшою мірою визначається прагненнями до цілей і винагород майбутнього, плануванням досягнень майбутніх цілей. Друга група представлена респондентами, які налагоджені на минулий та теперішній час. Вони живуть сьогоднішнім, налаштовані на

отримання всіх благ, не відкладаючи на завтра, проте сприймають минуле зі всіма його гіркими помилками та ностальгічними спогадами. За нашим дослідженням виявлені статистично значущі відмінності між групами за такими показниками, як: вірогідність внутрішніх прагнень, результат досягнень за зовнішністю, внутрішні прагнення та зовнішні прагнення, прийняття ризику, контроль, міжособистісне спілкування та рівень онтогенетичної рефлексії. Досліджувані, орієнтовані на теперішній та минулий час, виявилися значно сміливішими в оцінках ймовірності досягнення «духовного» успіху. Вони виявлялися значно успішнішими, цілеспрямованими та наполегливими в результатах досягнення матеріальних, соціальних та особистісних благ. На відміну від своїх опонентів зі ставленням до майбутнього, сприймали життя як процес набуття досвіду, процес боротьби за нові знання та право впливати на результати власної діяльності. Також досліджувані зі ставленням до минулого та теперішнього часу виявляли здатність рефлексії власного минулого з метою осмислення помилок та накопичення досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени: новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. СПб.: Речь, 2010. 352 с.
2. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: монография. Одесса, 2010. 380 с.
3. Сырцова А. Возрастная динамика временных ориентаций личности. Вопросы психологии. 2008. № 2. С. 41–54.
4. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
5. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.